

6 DE LATERE SYMBOLIEK VAN DE MENORA

Na de uitvoerige behandeling van de vorm, functie en betekenis van de menora in teksten van het Oude Testament, wil ik in dit hoofdstuk nog kort ingaan op wat daarbuiten over de menora bekend is.

6.1 DE MENORA BUITEN HET OUDE TESTAMENT

De overige bijbelse geschriften, waarin sprake is van de menora, zijn te vinden in de deuterokanonieke- en nieuwtestamentische geschriften. Het betreft hier passages waarin het Griekse woord *λυχνία* gebruikt is.¹

6.1.1 De menora in de deuterokanonieke boeken

De deuterokanonieke boeken zijn de geschriften die in bepaalde kerkelijke tradities tot het Oude Testament gerekend worden.² In twee deuterokanonieke boeken is sprake van de menora, namelijk in *Wijsheid van Jezus Sirach* en in *1 Makkabeëen*.

Wijsheid van Jezus Sirach is oorspronkelijk door een zekere Jezus Sirach in het Hebreeuws geschreven rond 180 voor Christus.³ Het boek is later door zijn kleinzoon in het Grieks vertaald. Het behoort tot de *Wijsheidsliteratuur* en vertoont als verzameling van spreuken en leerdichten die alle sectoren van het leven betreffen, een opvallende verwantschap met het boek *Spreuken*.⁴

1 Makkabeëen is (tot nog toe) alleen in het Grieks bewaard gebleven, maar er zijn aanwijzingen dat men mag aannemen dat het werk oorspronkelijk in het Hebreeuws geschreven is.⁵ Het behoort tot de historische boeken en is waarschijnlijk geschreven rond het jaar 100 voor Christus.⁶ Het beschrijft de vrijheidstrijd van het joodse volk gevoerd tegen de Syrische koning Antiochus IV Epifanes (175-164 v. Chr.) en zijn opvolgers.⁷

---

1 Dit Griekse woord wordt tevens in de LXX voor de vertaling van מְנוֹרָה gebruikt. Zie uitgebreid over het gebruik van *λυχνία* (en *λύχνος*, dat voor נֵר 'lamp' gebruikt wordt) Michaelis (1942) pp. 325-329 en Bauer (1952) pp. 875-876.

2 In de meeste protestantse tradities worden deze geschriften aangeduid als 'apokriefe boeken'. Zie verder uitgebreid hierover de 'Inleiding deuterokanonieke boeken' in de GNB, pp. DK 3-4.

3 Er zijn fragmenten van handschriften gevonden, die dateren uit de eerste (grotten in Qumrân en Massada) en de elfde en twaalfde (synagoge in Oud-Cairo) eeuw na Chr. Zie Sperber (1965) p. 137 nt. 9 en Nelis in BH IIb p. 122. Vgl. Th.C. Vriezen/A.S. van der Woude, *De literatuur van Oud-Israël*, Katwijk 1980⁶ p. 322, waar het oorspronkelijke schrift in 190 v. Chr. gedateerd wordt.

4 Zie verder uitgebreid over het boek *Wijsheid van Jezus Sirach*: Nelis in BH IIb pp. 122-123 en de 'Inleiding op de *Wijsheid van Jezus Sirach*' in de GNB pp. DK 135 en in de KBS pp. 894-895.

5 Zie Nelis in BH IIb p. 125.

6 Zie verder uitgebreid over het boek *1 Makkabeëen*: Nelis in BH IIb pp. 124-126 en de 'Inleiding op het eerste boek *Makkabeëen*' in de GNB pp. DK 40 en in de KBS pp. 558-559.

7 Zie voor de uitgebreide historische achtergronden m.b.t. *1 Makk.* 1-4 de bijdrage van Van der Woude in BH IIb pp. 24-46.

Sir. 26,17: De schoonheid van het licht op de menora

Het hoofdstuk bevat hoofdzakelijk spreuken over de vrouw. In vs. 17 wordt de schoonheid van de vrouw vergeleken met het licht op de menora.

17. Het licht dat op de heilige *menora* staat te stralen: zo staat de schoonheid van haar aangezicht op haar rustige gestalte.⁸

Uiterst opmerkelijk is dat de (oorspronkelijk) Hebreeuwse tekst **נר מאיר על מנורת קודש**⁹ bestaat uit **17** letters. Ik denk dat het dan ook geen toeval meer kan zijn dat juist een 'menora-tekst' ook nog eens staat in vs. **17** van hoofdstuk **26**, het hoofdstuk dat uitgerekend in het **centrum** van de **51** hoofdstukken van het gehele boek staat.¹⁰

Vaak noemt men Sir. 26,17 (samen met Zach. 4,2 en 11) als een impliciete verwijzing naar het bestaan van een enkele menora in de tweede tempel, dit in tegenstelling tot de eerste tempel, waar expliciet sprake was van meerdere *menôrôt*.¹¹

Met de vertaling 'de heilige menora' wordt volgens mij inderdaad niets anders bedoeld dan die ene belangrijke cultische gouden menora in het heiligdom. Het licht dat daarop staat te stralen werd beschouwd als het toppunt van schoonheid.

1 Makk. 1,21: Antiochus rooft de menora uit de tempel

In 1 Makk. 1,20-28¹² wordt verteld dat Antiochus na zijn overwinning op Egypte met een talrijk leger naar Israël trok en naar Jeruzalem ging, de tempel plunderde, een bloedbad aanrichtte en het land in grote verslagenheid achterliet. De plundering van de tempel, die in 167 voor Christus plaatsvond, wordt als volgt beschreven.

21. Daar drong hij in overmoed het heiligdom binnen, legde beslag op het gouden reukofferaltaar, de *menora* met alles wat erbij hoort,
22. de tafel van de toonbroden, de plengschalen, de bekers, de gouden wierookschalen, het voorhangsel, de kransen en de gouden versierselen aan de voorgevel van de tempel en haalde overal de goudlaag af.
23. Hij nam het goud, het zilver, het kostbare vaatwerk en de verborgen schatten die hij kon vinden in beslag en nam alles mee naar zijn land.

In vs. 21 wordt expliciet vermeld dat de menora meegenomen werd. Gezien de

8 Deze en volgende vertalingen komen uit KBS/GNB.

9 Sperber (1965) geeft een citaat van de Hebreeuwse tekst van Sir. 26,17a (Ed. Kahane Tel Aviv, 5720) op p. 137, nt. 9.

10 Of men met deze (middeleeuwse) hoofdstukindeling een speciale bedoeling voor ogen had is nog niet te zeggen. Het is in elk geval wel opvallend dat de godsnaamgetallen voorkomen in een symmetrische compositie, met in het centrum een hoofdstuk waarin sprake is van de heilige menora. Vgl. de zeven visioenen van Zacharja, met in het brandpunt het menora-visioen. Zie paragraaf 3.1 en 4.4.2.

11 Bijvoorbeeld Galling (1923) p. 40, Haran (1971) pp. 1359-1360, Meyers (1976) p. 36. Zie ook paragraaf 3.3.

12 Vgl. de versie van de plundering zoals beschreven in 2 Makk. 5,11-23, waar op een heel andere manier het gebeuren beschreven wordt. Zie ook Van der Woude in BH IIb p. 41 (nt. 3).

context (het gouden reukofferaltaar en de toonbrodentafel) wordt hiermee de gouden menora uit het heiligdom bedoeld. In het verslag van Josephus over deze plundering is er sprake van meerdere *menôrôt*.¹³ Het ligt voor de hand dat hij hiermee alle *menôrôt* aanduidde die er in de tempel waren. Dit waren behalve de ene cultische menora, de verschillende (*kleinere*) *menôrôt*, die voor de verlichting en/of diensten in de tempel gebruikt werden.¹⁴ Het is heel goed mogelijk dat deze *menôrôt* zich bevonden bij het in vs. 23 genoemde goud, zilver, kostbaar vaatwerk etc.¹⁵

1 Makk. 4,49-50: Een nieuwe menora in de tempel

In de laatste 26 verzen van 1 Makk. 4 (36-61)¹⁶ wordt het verhaal verteld over de herinwijding van de tempel onder leiding van Judas de Makkabeer.¹⁷ Ik geef een vertaling van de vss. 49-51.

49. Zij vervaardigden nieuwe heilige vaten en plaatsten de *menora*, het reukofferaltaar en de tafel voor de toonbroden in de tempel.
50. Daarna brandden ze wierrook op het reukofferaltaar en ontstaken de lampen op de *menora* om de tempel te verlichten,
51. plaatsten de broden op de tafel en hingen de gordijnen op; daarmee was het werk dat ze ondernomen hadden, voltooid.

Volgens het verhaal in 1 Makkabeëen zuiverden de Makkabeëers direct na de herovering van Jeruzalem het heiligdom en maakten ze nieuwe heilige voorwerpen, waaronder de menora. Volgens de Talmud zou deze menora in eerste instantie niet van goud gemaakt zijn,¹⁸ maar van ijzer bedekt met tin. Pas later, wanneer men rijker werd, kon men zich een menora veroorloven die van zilver gemaakt was en ten slotte één van goud.¹⁹ Dat er van uitgegaan kan worden dat er vanaf 164 voor Christus weer een gouden menora in de tempel gestaan heeft, lijkt me historisch gezien zeer onwaarschijnlijk. De beschrijving van de eerste cultushandelingen in 2 Makk. 10,3 is volgens mij wat realistischer, daar staat dat ze 'wierrook brandden, de lampen verzorgden en weer toonbroden neerlegden.'²⁰

Volgens het verhaal had de tempelherinwijding plaats op de vijftiende Kislew, dezelfde dag als waarop drie jaar daarvoor de tempel ontheiligd werd (1 Makk.1,59).

13 Zie zijn *Ant.Jud.* XII,5,4.

14 Zie ook Sperber (1965) p. 137, nt. 10. Vgl. de bespreking van 1 Kron. 28,15 in paragraaf 2.2.2.

15 Vgl. de bespreking van Jer. 52,19 in paragraaf 2.2.3.

16 Vgl. de versie in 2 Makk. 10,1-9, waar de menora niet genoemd wordt.

17 Judas z'n bijnaam 'de Makkabeëer' betekent waarschijnlijk 'strijdhamer', (aram. *maqâbâ*, 'hamer'), deze zou hem gegeven zijn om zijn onafgebroken verzet tegen de invloed van de Griekse cultuur op het jodendom. Zie Van der Woude in BH IIb p. 44 en Inl. GNB p. DK 40.

18 Vgl. Josephus in *Ant.Jud.* XII,7,6, die schrijft dat de menora, tafel en altaar van goud waren.

19 Zie de Babylonische Talmud *Menachot* 28b, *Rosh Hashana* 24b en *Avoda Zara* 43a. Zie verder voor bijzonderheden Sperber (1965) pp. 138-139 nt. 11. Zie hierover ook Strauss (1959) p. 6 en Haran (1971) p. 1360. Een heel plausibele verklaring, omdat al het goud dat men bezat waarschijnlijk weggeroofd was.

20 Zie over de geschiedkundige betrouwbaarheid van de Makkabeëenboeken Van der Woude in BH IIb p. 6.

Acht dagen lang werd feest gevierd (1 Makk. 4,52-52),²¹ en bij algemene verordening en volksbesluit werd bepaald dat dit feest voor het gehele joodse volk jaarlijks gevierd zou worden (1 Makk. 4,59).

De 'chanukka-kandelaar'

Tot op de huidige dag wordt door de joden dit inwijdingsfeest, het Chanukkafeest,²² gevierd. Het Chanukkafeest is vooral een feest van het licht.²³ De zogenaamde chanukka-kandelaar, ook wel makkabeënlamp genoemd, heeft acht lichten, die één voor één op de achtereenvolgende avonden worden aangestoken met behulp van een negende licht, dat de 'dienaar' genoemd wordt.²⁴ De chanukka-kandelaar is een achtarmige kandelaar, waarbij er vier paar armen concentrisch geordend zijn; in het midden bevindt zich vaak een david-ster (of een andere versiering) met daarvoor, een naar voren gerichte negende arm. Zie voor een voorbeeld van een chanukka-kandelaar [afb.33](#).

Afb. 33

6.1.2 De menora in het Nieuwe Testament

In het nieuwe Testament is er op verschillende plaatsen sprake van een *λυχνία*. Het gaat hierbij om plaatsen in de evangeliën volgens Matteüs, Marcus en Lucas, in de brief aan de Hebreeërs en ten slotte in de Openbaring van Johannes.

De gelijkenis van de lamp op de lampenstandaard in de evangeliën

Drie van de vier evangelisten vermelden een gelijkenis waarin een lampenstandaard, een menora, voorkomt. Het gaat in deze gelijkenis om het beeld van een lamp (*λυχνος*), die op een standaard (*λυχνία*), een menora, gezet moet worden.²⁵ Ik geef de vertalingen van de desbetreffende verzen.²⁶

21 Vgl. ook het verhaal in de Babylonische Talmud (*Sabbath* 21b) over het wonder dat met één kruikje olie de nieuwe menora gedurende deze 8 dagen brandde.

22 Chanukka (חֲנֻכָּה) betekent 'inwijding'.

23 Zie ook Josephus *Ant.Jud.* XII,7,7: (in de vertaling) 'And from that time to this we celebrate this festival, and call it Lights. I suppose the reason was, because this liberty beyond our hopes appeared to us; and that thence was the name given to that festival'. Vgl. ook Psalm 30, waar in het opschrift staat 'Een lied voor de tempelwijding. Het opschrift was vermoedelijk een reden geweest dat de psalm een plaats kreeg in de viering van het Chanukka-feest. Een veel geciteerde tekst, die in verband met het Chanukka-feest gebracht wordt is een gedeelte uit Zach. 4,6: 'Niet met geweld en niet met brute kracht, maar met mijn Geest'. Zie Meyers & Meyers (1987) p. 243. Zie verder paragraaf 3.2.1 en de bespreking van vs. 6 in paragraaf 3.2.3.

24 Zie hierover Roubos in BH I p. 520. In elke synagoge staat wel ergens een 'chanukka-kandelaar', die overigens door joden gewoon 'menora' genoemd wordt. Zie ook [Joodse rituelen en symbolen](#) (Amsterdam 1968 (herdruk), pp. 102-110) van Rabbijn S. Ph. de Vries, waar het gebruik van het Chanukka-licht in huis en in de synagoge beschreven wordt.

25 SV heeft het over 'een kaars op een kandelaar', NBG, KBS en GNB over 'een (olie)lamp op een standaard'.

26 De vertalingen zijn uit het GNB, dat telkens 'standaard' vertaald.

Matteüs 5,15

15. Men steekt geen olielamp aan om hem onder een korenmaat te zetten. Nee, men zet hem op de *menora*, dan straalt hij licht uit voor allen die in huis zijn.

Marcus 4,21

21. Ook zei hij tegen de leerlingen: 'Breng je soms een olielamp binnen om die onder een korenmaat te zetten of onder het bed? Zet je hem niet op *de menora*?'

Lucas 8,16

16. Niemand steekt een olielamp aan en verbergt hem onder een pot of zet hem onder het bed. Nee, je zet hem op een *menora*; dan ziet iedereen die binnenkomt het licht.

Lucas 11,33

33. Niemand steekt een olielamp aan en zet die in een kast of onder een korenmaat. Nee, je zet hem op de *menora*, dan ziet iedereen die binnenkomt het licht.

Het beeld van de lamp die op de standaard hoort, is bij al deze teksten min of meer gelijk. Een brandende lamp moet niet ergens onder gezet worden, anders heeft hij geen nut. Hij moet juist in de hoogte gebracht worden en op een standaard gezet zodat het licht tot z'n recht kan komen.

De context en daarmee de gelijkenis van dit beeld wordt door de evangelisten verschillend verwoord. Ieder gebruikt een eigen omschrijving. Matteüs zegt het in Mt. 5,16 zo:

'Zo moet ook u als een lamp uw licht laten uitstralen voor de mensen. Dan kunnen zij het goede zien dat u doet, en zullen ze uw Vader in de hemel eer bewijzen'.

Marcus (Mc. 4,22) en Lucas (Lc. 8,17) geven een ander beeld:

'Want iets wordt alleen weggeborgen om het voor de dag te halen en iets wordt alleen geheim gehouden om het openbaar te maken'

'Want wat is weggeborgen zal aan de dag komen, en wat geheim wordt gehouden, zal bekendheid krijgen en openbaar worden'.²⁷

Lucas komt in Lc. 11,34-36 met weer een andere vergelijking:

'Uw oog is de lamp van het lichaam; is uw oog helder, dan heeft het hele lichaam licht, maar is het slecht, dan zit het hele lichaam in het donker. Pas er dus voor op dat het licht in u geen duisternis is. Als uw lichaam een en al licht is en geen deel ervan duister, zal het helemaal licht zijn, alsof een lamp u met zijn stralen verlicht'.

---

²⁷ Vgl. Mt. 10,26-27, waar nog een stapje verder gegaan wordt doordat er gezegd wordt 'Wat ik je bij donker zeg, vertel dat door bij daglicht'.

Het beeld van de lamp op de standaard wordt in verschillende contexten uitgelegd. Mattheüs betreft het op het leven naar Gods woord en de verkondiging ervan door de mensen. Het beeld dat Marcus en Lucas geven laten de onvermijdelijkheid blijken, waarmee alles zich zal voltrekken. De 'oog-lichaam duiding' van Lucas ten slotte heeft het over de bereidheid tot het inzien van de boodschap, waardoor men volledig verlicht zal worden.

Iedere duiding belicht echter een ander aspect van hetzelfde doel. In het algemeen wordt met het concreet aangeven van de functie van een lamp op een standaard bedoeld op het tot recht komen van Gods woord in het evangelie. Ook in het Nieuwe Testament wordt het beeld van de lamp (het licht), als het specifiek met God te maken heeft (in zijn woord en handelen, en daarmee zijn aanwezigheid) verbonden met de menora.

Hebr. 9,2: De menora in het heiligdom van het 'oude' verbond

In de brief aan de Hebreërs is er op één plaats sprake van de menora en wel in Hebr. 9,2.

2. Er was een tent opgezet waarvan het voorste gedeelte 'het Heilige' heette. Daar stonden de *menora* en de tafel met de offerbroden.

De menora wordt in deze tekst genoemd als één van de voorwerpen, die voorgesteld werden aanwezig te zijn in het tentheiligdom.²⁸ De context van deze tekst is dat het 'oude' heiligdom van het 'eerste' verbond met al zijn verschillende offers, sedert de komst van Christus, niet meer voldoet.²⁹ Er is volgens de schrijver van de brief een nieuw verbond gesloten, dat beter is dan het oude verbond, omdat het op betere beloftes berust (Hebr. 8,6). Vervolgens stelt hij: 'Als het eerste verbond geen tekorten had gekend, zou een tweede overbodig zijn geweest' (Hebr. 8,7) en 'Door te spreken van een nieuw verbond, verklaarde hij het eerste verouderd. En alles wat oud en aftands wordt, zal spoedig verdwijnen' (Hebr. 8,13).

De bedoeling van de schrijver was dus te zeggen dat de joodse eredienst met al zijn verschillende offers, achterhaald is. In het vervolg (Hebr. 9 en 10) wordt met name ingegaan op die offers, die door de komst van Christus voor eeuwig vervangen zijn. Voor de cultische offerhandelingen in het heiligdom geldt dan dat ze niet meer nodig zijn. In hoofdstuk 5 echter heb ik laten zien dat de menora als cultisch voorwerp het enige voorwerp is dat geen offer-karakter draagt.³⁰ Als de voorwerpen met een offer-karakter in het nieuwe verbond niet meer nodig zijn, dan blijft de functie van de menora dus van kracht. Maar hoe wordt de functie van de menora in het nieuwe verbond dan ingevuld?

---

²⁸ Ik ga nu niet nader in op een afwijkende voorstelling van de plaats van de voorwerpen in het tentheiligdom, zoals beschreven in het boek Exodus.

²⁹ Zie hiervoor Hebr. 7-10.

³⁰ Zie paragraaf 5.2.3.

De functie van de menora in het 'nieuwe' verbond

In Hebr. 10,12 staat een voor ons doel belangrijke aanwijzing.

'Christus heeft echter één offer voor de zonden gebracht en heeft daarna voor altijd plaatsgenomen aan de rechterzijde van God'.³¹

De 'rechterzijde van God' zijn we in het voorafgaande al tegengekomen. In Dt. 33,2 was bij een voorstelling van JHWH sprake van een 'geordend vuur' aan zijn rechterzijde.³² Dit beeld kon als een van de vuurmotieven verbonden worden met een representatie van de aanwezigheid van JHWH in de menora. Naar mijn mening geldt dit ook voor de voorstelling van Christus, die als een 'vernieuwd geordend vuur' aan de rechterzijde van God zetelt. In de Openbaring van Johannes wordt Christus ook samen met de menora voorgesteld. Ik zal hier zo dadelijk op terugkomen.

De voorstelling van de plaats van de menora verandert in het kader van het 'nieuwe' verbond dus niet. Deze blijft bij God, aan zijn rechterzijde. Wel wordt de menora een nieuwe betekenis toegekend, namelijk als de plaats van Jezus Christus die, zoals ook elders in het Nieuwe Testament verwoord wordt, 'het licht voor de wereld' is (Joh. 8,12).³³ De menora functioneert als een verbindingsstuk tussen het 'oude' en het 'nieuwe' verbond, en verbeeldt de continuïteit van de aanwezigheid van God in de beide Testamenten.

Dat dit beeld niet verder in de geschriften van het Nieuwe Testament is uitgewerkt en expliciet gemaakt, heeft volgens mij te maken met het feit dat de menora in die tijd een belangrijk symbool van de joden was geworden, en dat het kruis, als symbool van het Christendom, daar min of meer tegenover kwam te staan.³⁴

Openb. 1,12vv.: De zeven *menôrôt* in het visioen van Johannes

In het eerste hoofdstuk van de Openbaring van Johannes wordt beschreven dat Johannes op het eiland Patmos verbannen zat en daar een stem hoorde luid als een bazuin, die hem opdroeg om te beschrijven wat hij ziet en het te sturen naar de zeven christengemeenschappen (Openb. 1,9-11).

12. 'Ik draaide me om, om te zien wie tegen me sprak. Ik zag zeven gouden *menôrôt*

13. en tussen de *menôrôt* iemand die de gestalte had van een mens. Hij had een gewaad aan dat tot op zijn voeten afhing en om zijn borst droeg hij een gouden band.

In de verdere beschrijving van de gestalte die volgt in de vss. 14-16 is er sprake van een menora-structuur, waarin verschillende aspecten van zijn lichaam in de structuur opgenomen zijn, met 'zijn stem' in het brandpunt.³⁵ In het centrum staat de

31 Zie ook Ps. 110,1; Mt. 26,64; Mc. 16,19; Hand. 2,34 en 7,55-56; Ef. 1,20; Kol. 3,1; Hebr. 1,3; 1 Petr. 3,22.

32 Zie paragraaf 5.3.2.

33 Zie ook Joh. 1,9; 9,5; 12,35-36; Mt. 5,14. Vgl. Jes. 9,1; 42,6; 49,6 en 60,1-3 en 19-20.

34 In paragraaf 6.2 zal ik nog nader op de symboolwaarde van de menora in het jodendom terugkomen.

35 Hoofdhaar-ogen-voeten-stem-hand-mond-gezicht. Zie Gamber (1987) pp. 74-75.

hoofdgedachte: Christus als de verkondigende, hij die tot zijn gemeenten spreekt.³⁶

In vs. 16 wordt gezegd dat hij in zijn rechterhand zeven sterren had. Deze zeven sterren worden in vs. 20, met de gouden *menôrôt* door de figuur zelf verklaard.

20. 'De zeven sterren die je in mijn rechterhand ziet, en de zeven gouden *menôrôt* hebben een diepe zin: de zeven sterren zijn de engelen van de zeven gemeenschappen, en de zeven *menôrôt* de zeven gemeenschappen zelf.'

Dat de *menôrôt* (en de sterren) verklaard worden ligt waarschijnlijk aan het feit dat de hier gegeven voorstelling onbekend was en dat er een eigen inhoud aan gegeven kon worden. De menora, die als het enige voorwerp zonder offerkarakter in het 'nieuwe' verbond kon overleven, wordt in de voorstelling van Johannes gevuld met een eigen nieuwe inhoud, namelijk als lichtplaats van Christus, aan de rechterzijde van God.³⁷ Het gaat hier duidelijk om een andere dan de voorstelling van de menora in het Oude Testament. Daar was sprake van een menora met zeven lampen.³⁸ Hier is echter sprake van zeven afzonderlijke *menôrôt*.³⁹ De zeven *menôrôt* worden vervolgens geduid als de aardse dragers van het ideaal, namelijk als de christelijke gemeenschappen, de 'kerken' op aarde.⁴⁰

Dat Christus de figuur is die zich in het midden van de *menôrôt* bevindt, laat zien dat een verband met de menora en de aanwezigheid van God niet ontbreekt. Want het is Christus die namens God wat te zeggen heeft, en dat wordt verbeeld door de zeven *menôrôt* in de zeven gemeenschappen.

In de eerste van de zeven boodschappen voor de gemeenschappen⁴¹ wordt de figuur uit het visioen nogmaals genoemd.

2,1. Hij die de zeven sterren in zijn rechterhand houdt en tussen de zeven gouden *menôrôt* loopt, zegt: (...)

Hij waarschuwt de mensen van de gemeenschap in Efeze dat ze ondanks hun standvastigheid hem niet meer zo lief hebben als eerst. In de boodschap wordt er min of meer 'gedreigd':

36 Gamber typeert deze menorastructuur als 'eine bis jetzt wenig beachtete *hebräische Poesie-Form* wie sie bereits im A.T., so in der Schöpfungserzählung (Gen. 1,1-2,3), vor allem aber in einigen Psalmen, so im Ps. 110, angewandt erscheint und wie sie weithin in der Apokalypse als Kunstprinzip zu erkennen ist'. Zie Gamber (1987) p. 74.

37 Zie de bespreking van de menora in Hebr. 9,2.

38 Zie Ex. 25,37 en Zach. 4,2.

39 Archeologen hebben bij Efeze grote lichtstandaards opgegraven, die ooit bij cultusfeesten in de tempel om het keizerbeeld hebben gestaan. Zie Pohl (1975) p. 91. Een voorbeeld voor Johannes? Vgl. Gamber (1987) p. 32.

40 Zie Charles (1920) p. 34 en Van Schaik (1971) p. 27. Vgl. Gamber (1987) p. 20-21 en 26 en 33. De zeven sterren kunnen ook geherinterpreteerd zijn van het beeld dat in Zach. 4,10 voorgesteld wordt. De zeven sterren (de engelen) zijn dan de 'zeven ogen' van God, die (als planeten) rondzwerfen over de aarde. Zie Gamber (1987) p. 26. Vgl. ook de Hellenistische planeten-interpretatie van de menora, zoals ze beschreven zijn door Philo en Josephus (zie paragraaf 5.3.1).

41 Deze zijn verwoord in Openb. 3 en 4, telkens beginnend met 'Schrijf dit aan de engel van de gemeenschap te ...!'

2,5. Bedenk van hoe hoog u bent gevallen. Begin een nieuw leven en doe zoals vroeger. Anders kom ik naar u toe en neem ik uw *menora* van zijn plaats.

De functie van de *menôrôt* in de gemeenschap is het licht van God te belichamen en door te geven. Als dat niet gebeurt, kan de standaard net zo goed weggenomen worden.⁴²

Openb. 11,4: De twee getuigen en de twee *menôrôt*

In Openb. 11,4 is er sprake van de twee getuigen van Christus, die zijn boodschap moesten verkondigen.

11,4. Deze twee getuigen zijn de twee olijfbomen en de twee *menôrôt* die voor de Heer der aarde staan.

Dat er hier sprake is van *twee* getuigen komt doordat paarsgewijze zending van boodschappers in het jodendom en vroegchristendom een vast gebruik was.⁴³ Dit gebruik kwam voort uit de gedachte dat één getuige geen getuige is; pas door gelijkkluidende uitspraken door twee getuigenverklaringen werd een zaak rechtsgeldig.⁴⁴ De getuigenis die Jezus over zichzelf aflegt (Joh. 8,12) is echter wel rechtsgeldig, omdat er wel degelijk twee getuigen zijn: hijzelf en hij die hem gezonden heeft (Joh. 8,18).

Het beeld dat Johannes hier gebruikt lijkt rechtstreeks afgeleid te zijn van de voorstelling in het menora-visioen van Zacharja (Zach. 4,11-14).⁴⁵ Wel wordt door de meeste commentatoren aangenomen dat Johannes hier er zijn eigen interpretatie aan gegeven heeft.⁴⁶ Vaak worden de getuigen zowel in Zach. 4 als in Openb. 11 als personen voorgesteld,⁴⁷ maar ik denk dat het een beeld is van God en de door hem gezondene, de messias, in het Nieuwe Testament Jezus Christus, zoals ook voorgesteld in Joh. 8,12-19.

De betekenis van het beeld dat hier gebruikt wordt van de twee getuigen bevestigt het beeld dat ook in Zach. 4,11-14 geschetst is.⁴⁸ De olijfbomen zorgen voor de onafgebroken voeding voor het licht, dat op de *menôrôt* straalt.⁴⁹ De *menôrôt* zijn de getuigen van God en zijn verbeeld door twee *menôrôt*, die God zelf en de door hem

42 Vgl. de gelijkenis van de lamp op de standaard, zoals verwoord in de evangeliën.

43 Zie Pohl (1976) p. 71.

44 Zie ook Mt. 18,16; Joh. 8,17; 2 Kor. 13,1 en Hebr. 10,28. Vgl. Num. 35,30; Dt. 17,6; 19,15.

45 Zie de bespreking van deze verzen in paragraaf 3.2.3.

46 Zie o.a. Charles (1920) p. 282 en Van Schaik (1971) p. 113.

47 Vaak ook nog eens geïnterpreteerd als de twee 'gezalfden'. Pohl geeft een hele opsomming van mogelijke personen die hiermee bedoeld zouden kunnen zijn (Mozes en Aäron, Aäron en David, Zerubbabel en Jozua etc.). Zie Pohl (1976) p. 71 nt. 378. Charles suggereert dat de *menôrôt* de dragers van het licht zijn in de wet en in de profetie (Mozes en Elia). Zie Charles (1920) p. 283.

48 Zie de bespreking van Zech. 4,11-14 in paragraaf 3.2.3.

49 Het beeld van de twee stroompjes van de *santerôt* in Zech. 4,12 wordt kennelijk door Johannes geïnterpreteerd als twee *menôrôt*. Zij zijn ook de olijfbomen, die in Zech. 4,14 geduid worden als 'die horen bij de glanzende olie'.

gezondene symboliseren. Op deze manier getuigt God van zichzelf, op een wijze die rechtsgeldig is, namelijk door twee getuigen.

6.2 VOORSTELLINGEN VAN DE MENORA

Afb. 34

In de iconografie komt de menora, de 'zevenarmige kandelaar', relatief laat voor, namelijk vanaf de tijd vlak voor het begin van onze jaartelling. Volgens de Babylonische Talmud was het verboden om de menora, zoals die in de tempel stond, na te maken.⁵⁰ Ondanks dit verbod bestaan er wel voorstellingen van *menôrôt*, en men neemt dan ook aan dat dit verbod geldt voor het namaken van de menora en niet voor het afbeelden daarvan.⁵¹ Representaties van *menôrôt* waren dus toegestaan, maar men mocht geen menora maken voor ritueel gebruik.⁵² Het bronzen exemplaar, dat opgegraven is in de synagoge van En-Gedi (zie de [afb. op het voorblad](#)),⁵³ zou dan niet gebruikt zijn voor rituele doeleinden,⁵⁴ evenmin als de stenen menora uit de synagoge van Hammath (zie [afb. 34](#)).⁵⁵

6.2.1 De vroegste voorstellingen

Er zijn drie voorbeelden bekend van *menôrôt* uit de tijd dat de tempel van Jeruzalem nog bestond.⁵⁶

Het eerste voorbeeld is een afbeelding van een menora op EEN MUNT VAN MATTATHIAS ANTIGONUS. Zie [afb. 35](#).⁵⁷ De munt wordt gedateerd in het laatste regeringsjaar van deze laatste Hasmonese koning (40-37 v. Chr.).⁵⁸ De menora op deze munt zou als symbool een politieke rol hebben gespeeld als 'religieuze propaganda'.⁵⁹

Afb. 35

50 *Menachot* 28b (*Rosh Hashana* 24a en *Aboda Zara* 43a): 'Men mocht geen menora maken, zoals die in de tempel, maar wel één met vijf, zes of acht (armen); maar één met zeven (armen) mag men niet maken, zelfs niet van een ander metaal.' Zie Rengstorff (1932) p. 40, nt.3 en Yarden (1972) p. 26 en 73 (nt. 32). De Palestijnse Talmud (Jerusjalmi) kent dit verbod niet. Gutmann meent dat voorstellingen van *menôrôt* alleen afkomstig zijn uit de gebieden die onder het gezag stonden van de Palestijnse Talmud. Zie Gutmann (1969) p. 290.

51 Volgens Rengstorff geldt het verbod op het 'herstellen' van tempelgerei, en niet op het 'darstellen'. Afbeelden mag dus wel. Zie Rengstorff (1932) p. 41. Vgl. Kaufmann (1886) p. 53.

52 Zie o.a. Nowack (1902) p. 533 en Yarden (1972) p. 27.

53 Zie hiervoor de uitgebreide beschrijving (met foto's van de opgraving) van Dan Barag & Josef Porat: 'The Synagogue at En-Gedi'. *Qadmoniot* 3 (1970), pp. 97-100 (Hebr.).

54 Volgens Barag lijkt het erop dat de menora een versiering was van de toraschrijn, en niet gebruikt werd voor verlichting. Zie Barag (1985) p. 46.

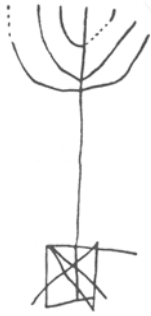
55 Deze menora van steen heeft volgens Haran uitsparingen voor kleien lampjes. Zie Goodenough (1950/51) p. 455 en Haran (1971) p. 1357. Goldberg meent dat het verbod alleen voor metalen exemplaren van toepassing is, dus dat het maken (en gebruiken) van een menora van steen wel geoorloofd is. Zie Goldberg (1967) pp. 236-237.

56 Hieruit concludeert men vaak dat het afbeeldingen zijn van de 2de tempelmenora, zoals bijvoorbeeld Meyers (1979) p. 49.

57 Op het huidige geld van Israël komt deze menora overigens ook voor, en wel op het 10 *agorot* muntstuk.

58 Zie Haran (1971) p. 1357.

59 Zie hierover Sperber (1965) pp. 141-142; Yarden (1972) p. 21 en Meyers (1979) p. 49. Op de andere kant van de munt is er een voorstelling van de tafel (met toonbroden). Zie Barag (1985) p. 45.

Een volgend voorbeeld is de graffiti van *menôrôt* in een rotsgraf in Jeruzalem, dat bekend staat als HET GRAF VAN JASON, dat gedateerd wordt tussen 100 v. Chr. en 30 na Chr.⁶⁰ In het portaal van het graf bevinden zich aan de oostelijke wand vijf ingekraste *menôrôt*. De duidelijk gestileerde *menôrôt* hebben in vergelijking met de menora op de munt van Antigonus, een opvallend lange midden-as. Zie [afb. 36](#).

Afb. 36

Het derde voorbeeld betreft een PLEISTERGRAFFITO van een vrij gedetailleerd weergegeven menora, die gevonden is op fragmenten in een huis in Jeruzalem uit de tijd van Herodes (37 voor Chr.-4 na Chr.).⁶¹ Op [afb. 37](#) is te zien dat deze menora een driehoekige basis heeft, die geïnterpreteerd wordt als een driepoot, die staat op een ring op de grond, vergelijkbaar met de standaard op [afb. 26](#). De menora wordt voorgesteld met brandende lampen op de uiteinden van de armen.

Afb. 37

6.2.2 De menora op de Boog van Titus

In het jaar 70 na Chr. werden de tempel en de stad

Jeruzalem door de Romeinen verwoest. Toen Titus weer terug

Afb. 38

in Rome was, werd het buitgemaakte tempelgerei in een triomftocht meegevoerd. Naar aanleiding van deze gebeurtenis is er in het jaar 81 na Chr. een triomfboog voor Titus opgericht waarop een relief staat afgebeeld van de tocht waarin de menora meegevoerd wordt.⁶² Zie hiervoor [afb. 38](#).

60 Zie voor een uitgebreide opgravingsbeschrijving L.Y. Rahmani, 'Jason's Tomb' in *Israel Exploration Journal* Vol. 17, Nr. 2 (1967), pp. 61-100 (+ Plate 19-22). Zie voor een foto van de tombe BH IIb p. 40, [afb. 11](#).

61 Zie voor de opgravingsbeschrijvingen N. Avigad, 'Excavations in the Jewish Quarter of the Old City of Jerusalem 1969/70 (Preliminary Report)' in *Israel Exploration Journal* Vol. 20, Nr. 1-2 (1970), pp. 1-5. Wat rechts van de menora afgebeeld wordt, is niet duidelijk. Barag interpreteert dit als delen van de offertafel. Zie Barag (1985) p. 45. Vgl. hiervoor ook Hanna Blok en Margreet Steiner, *De onderste steen boven. Opgravingen in Jeruzalem* (Kampen 1991), pp. 96-99 en [afb. 7-19](#). Zij noemen overigens nog een menora-graffito die gevonden is op de achterzijde van een kleine zonnwijzer, zie hun pp. 97 en 93 ([afb. 7-12](#)).

62 Josephus beschrijft deze triomftocht en merkt over de menora op dat deze afweek van het gebruikelijke model. Zie Josephus in *Bel. Jud.* VII,5,5: '...The candlestick also, that was made of gold, though its construction were now changed from that which we made use of; for its middle shaft was fixed upon a basis and the small branches were produced out of it to a great length, having the likeness of a trident in their position and had everyone a socket made of brass for a lamp at the tops of them.' Het blijft zeer de vraag in hoeverre de 'ooggetuige'-verslagen van Josephus betrouwbaar zijn. Vgl. ook Eltester (1964) pp. 67-68.

Over de vraag of de menora op de Boog van Titus een getrouwe weergave is van de menora uit de tempel van Herodes, lopen de meningen uiteen. Het is met name de grote twee-traps polygonale basis, de voet waar de menora op staat, die een opvallende afwijkende vormgeving heeft, waardoor het geen geheel lijkt te vormen met (de rest van) de menora. Zie [afb. 39](#). Over de vraag of de voet nu wel of niet

Afb. 39

oorspronkelijk bij de menora hoort, en wat de oorspronkelijke voetvorm van de menora zou zijn geweest, is in verhouding veel geschreven.⁶³

Verder zou men zich af kunnen vragen of deze voorstelling wel enige archeologische waarde heeft, omdat het reliëf ruim tien jaar na de komst van de menora in Rome gemaakt is.⁶⁴ Dat de menora toen nog bestond kan betwijfeld worden.⁶⁵ De beeldhouwer zou dus op grond van mondelinge en schriftelijke aanwijzingen de menora hebben moeten afbeelden, en dan is het de vraag wat men nog authentiek noemt.⁶⁶

63 Zie Kon (1950) pp. 25-30, die als één van de weinigen meent dat deze menora wel een getrouwe weergave is van de tempelmenora, ondanks de kunsthistorische verschillen. Vgl. Strauss (1959) pp. 6-10 en 15, die dit bestrijdt en meent dat de menora altijd een driepotige (dierklauwen) voet heeft gekend. De polygonale voet zou een produkt zijn van de kunstenaar. Vgl. ook Wirgin (1961) pp. 151-153. Zie ook Eltester (1964) pp. 66-67 en 73-75, die de hellenistische basis voor authentiek aanneemt. Zie verder nog Zwarts (1935) pp. 4-7 en Strauss (1971) pp. 1365-1366. Ook heeft men al gewezen op de voorstelling van de dierfiguren op het polygonale basisdeel; dit zou in strijd zijn met het verbod in het jodendom om levende wezens af te beelden (vgl. Dt. 4,16-18). Zie hierover Rabbi J.H. Herzog, 'The Menorah on the Arch of Titus' in *Essays in Memory of S.M. Mayer*, Jerusalem, 1956 (Hebreeuws). Vgl. ook Reland, *De spoliis Templi Hierosolymi in arcu Titiano Romae conspicuis*, 1716.

64 Zie Zwarts (1935) pp. 4-7. Volgens Zwarts is de menoravoorstelling in de synagoge van Dura Europos de laatste getrouwelijke afbeelding van de laatste tempelmenora, vanwege de beschrijving van Josephus. Zie Zwarts (1935) p. 7. Vgl. [afb. 25](#).

65 Deze zou waarschijnlijk al lang omgesmolten zijn. Zie Zwarts (1935) p. 6. Josephus vermeldt dat de menora door Vespasianus over is gebracht naar de tempel van de vrede samen met de andere buitgemaakte goederen. Wat er daarna mee gebeurd is, is onzeker. Zie voor de verhalen over de verdere 'geschiedenis' van de menora Strauss (1959) pp. 7-9, id. (1971) pp. 1366-1367; Sperber (1965) p. 155 en Yarden (1972) pp. 7-9.

66 Vgl. ook Cook (1899) p. 646 en Goodenough (1953) p. 52 over de interpretatie van de kunstenaar.

Authentiek of niet, het gaat er volgens mij met name om dat het beeld van de menorah op de Boog van Titus een enorme invloed heeft gehad in het leven van de joden. Het reliëf op de Boog van Titus met de voorstelling van een gedeelte van het tempelgerei, was het enige dat ze nog hadden na de verwoesting van de tempel. Het feit dat de menorah zo prominent aanwezig is op het reliëf, is volgens mij de voornaamste reden dat in de eeuwen daarna de menorah door de joden als symbool zo veelvuldig gebruikt werd.⁶⁷ Dat zelfs na bijna 2000 jaar het beeld van de menorah op de Boog van Titus nog weer model heeft gestaan voor de menorah op het wapenschild van de staat Israël (zie [afb. 40](#)), moet in ditzelfde perspectief gezien worden.⁶⁸

6.2.3 De menorah in de antieke joodse kunst⁶⁹

Met de verwoesting van de tempel kwam er ook een einde aan de tempeldienst. De synagoge werd vanaf toen het belangrijkste godsdienstige centrum voor de joodse bevolking.⁷⁰ De schok van de verwoesting kwam men theologisch te boven door het heiligheidsideaal volledig van het concrete heiligdom en zijn cultus los te maken en op de tora over te dragen: de tora stond vanaf toen in plaats van de tempel in het middelpunt.⁷¹

Dat ook de menorah een belangrijke plaats kreeg in de kunst van de antieke synagogen is te zien op vele mozaïekvloeren waarop de toraschrijn wordt afgebeeld, geflankeerd door twee *menôrôt*.⁷² Zie voor een voorbeeld hiervan de voorstelling op

67 Zie hierover in paragraaf 6.2.3. Opmerkelijk is overigens dat de menorah in de latere voorstellingen bijna altijd een driepotige voet heeft.

68 Er is kritiek geuit op het gebruik van de menorah van de Boog van Titus, met name door Rabbi Herzog. Zie Strauss (1959) p. 6.

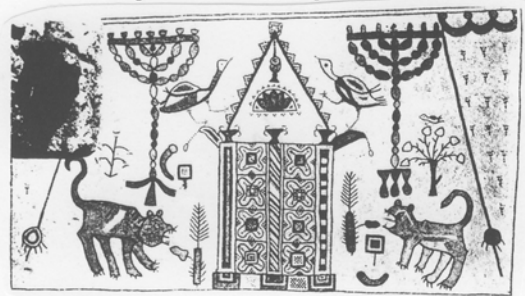
69 Zie voor een algemeen overzicht van menoravoorstellingen Zwartz (1935) pp. 20-35, Yarden (1972) pp. 29-38 en Goodenough (1953), die in Vol. III bijna 200 afbeeldingen hierover heeft. Zie ook het duidelijke overzicht van Strauss (1971) pp. 1368-1369. Zie voor een overzicht van de ontwikkeling van de menoravoorstelling Negev (1967) p. 74*. Vgl. Barag (1985) pp. 45-46.

70 Over het ontstaan van de synagoge is niet zo veel bekend. Wel is uit het Nieuwe Testament en uit opgravingen op te maken dat de synagoge al bestond vóór het jaar 70. Zie Blok/Steiner, *De onderste steen boven*, Kampen 1991, p. 99.

71 Zie Schäfer in BH III, p. 47. Volgens Smith is in afbeeldingen in Palestina de toraschrijn het belangrijkste, maar in de Diaspora in vergelijking zeldzaam; buiten Palestina komt de menorah vaker voor en is veelal het centrum van gedecoreerde ruimten. Zie Smith (1957/58) p. 497.

72 Volgens Galling werden er twee *menôrôt* afgebeeld vanwege esthetische gronden. Zie Galling (1923) p. 40. Vgl. Goldberg (1967) p. 242. Zie ook Josephus in *Bel. Jud.* VI,8,3, waar sprake is van 'de twee *menôrôt* van de muur uit het heilige huis'. Wat hiermee bedoeld wordt is onduidelijk.

de vloermozaïek van BETH ALPHA uit de 6de eeuw (zie [afb.41](#)).⁷³ De precieze functie van de voorstelling is niet helemaal duidelijk. Volgens Goodenough is het een voorstelling van de werkelijkheid in de synagogen van die dagen, namelijk dat de toraschrijn geflankeerd werd door *menôrôt*; de verwijzing naar de tempelmenora is volgens hem hiermee secundair.⁷⁴ Rosenau neemt aan dat de voorstelling een reconstructie is van de tempel.⁷⁵

Afb. 41

Ik denk dat de laatste opvatting eerder geldt voor een andere voorstellingsgroep in een synagoge, namelijk die van DURA EUROPOS uit de 3de eeuw.⁷⁶ Zie hiervoor [afb. 42](#). Het betreft hier een schildering boven de toranis met in het midden een *tetrastylon*, die volgens Zwarts de tempel van Jeruzalem voorstelt.⁷⁷ Volgens hem wilde men zich aan de traditionele tempelvoorstelling houden,

met aan de linkerkant de tempelmenora.⁷⁸ Zwarts is verder van mening dat deze voorstelling van de menora met rechte armen (vgl. de tekening op [afb. 25](#)), beantwoordt aan de beschrijving van Josephus,⁷⁹ en dat dit de traditionele vorm was van de laatste tempelmenora.⁸⁰

Afb. 42

In de synagoge wordt de menora verder ook dikwijls aangetroffen in reliëfs. Zie bijvoorbeeld [afb. 43](#), waarop een menora met torarollen te zien is.⁸¹

Afb. 43

73 Zie hierover Zwarts (1935) p. 77; Goodenough (1950/51) pp. 453-456; Goldberg (1967) pp. 241-242 en Rosenau (1979) p. 23. Vergelijkbare mozaïekvloeren zijn er in de synagoge van BETH SHE'AN (zie voor een afbeelding: Avi Yonah (1981) Plate 42, fig. 1; vgl. ook Rosenau (1979) p. 23), in die van HAMMATH (Tiberias) uit de 4de eeuw (zie voor een voorstelling *Biblical Archaeologist* juni 1988, pp. 88-89), in die van NA'ARAN (zie voor een voorstelling Zwarts (1935) p. 77) en in die van KHIRBETH SUSIYA uit de 4de/5de eeuw (zie Rosenau p. 23 en p. 30 (afb.13). Zie tenslotte voor een vergelijkbare voorstelling de zgn. 'BETH SHE'ARIM GRAFFITO': Avi Yonah (1981) p. 36 (en fig. 7).

74 Zie Goodenough (1950/51) pp. 455-456.

75 Zie Rosenau (1979) pp. 22-23 en 30.

76 Zie Goldberg (1967) pp. 239-241.

77 Volgens Zwarts was het niet, zoals anderen voor hem hebben aangenomen, de toranis. Zie Zwarts (1935) p. 34.

78 Vgl. de plattegrond van het tentheiligdom op [afb. 1](#). Zwarts meent verder dat aan de rechterkant het altaar is afgebeeld met de symbolische offering van Isaac. Zie Zwarts (1935) p. 34. Vgl. Goldberg (1967) pp. 239-241.

79 Zie zijn *Bell. Jud.* VII,5,5. Zie ook paragraaf 6.2.2.

80 Zie Zwarts (1935) pp. 34-35. Hij bekrachtigt dit door te verwijzen naar dezelfde soort menoravorm, die op een (volgens hem enige antieke) chanukkalamp van aardewerk driemaal is afgebeeld (zie ook zijn nt. 44).

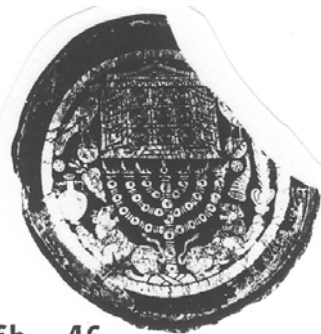
81 Volgens Rengstorff wordt de menora in combinatie met de toraschrijn of tora rol met name brandend afgebeeld. De tora wordt verbonden met het licht (Ps. 119,105) en de menora belichaamt in haar licht het wezen van de wet. Zie Rengstorff (1932) pp. 37 en 53-55.

Afb. 44

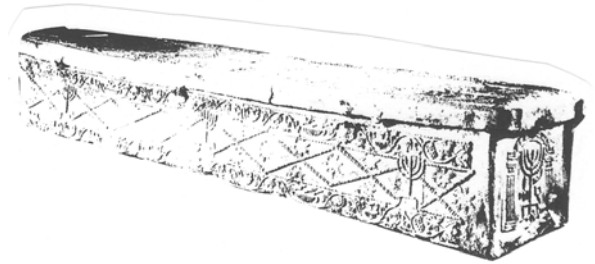
Behalve op voorstellingen in synagogen is de menora ook te vinden in graven en op de daarin gevonden voorwerpen. In de joodse catacombe van Villa Torlonia in Rome bijvoorbeeld, komt de menora als motief veelvuldig voor. Zie hiervoor [afb. 44](#).⁸² Ook op joodse sarcofagen bevindt zich vaak een menora (zie [afb. 45](#)).⁸³ Op veel voorstellingen worden bij de menora, naast de toraschrijn, ook verschillende cultussymbolen weergegeven, zoals de lulab, ethrog, shofar en wierookschepje.⁸⁴

Volgens Goldberg vormen deze als een 'cultussymboolgroep' een gesloten beeld van het heiligdom en de cultus.⁸⁵ Deze symboolgroep is wijd verbreid in de joodse kunst in Palestina en de Diaspora.⁸⁶ Zie voor een fraaie gedetailleerde voorstelling een voorbeeld op een joods goudglas uit Rome

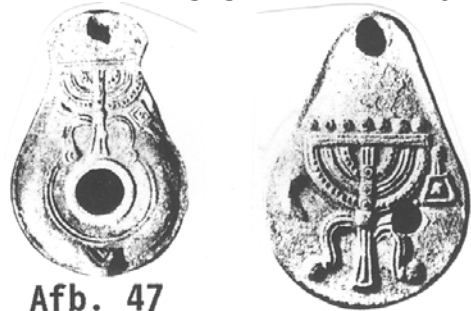

Afb. 46

([afb. 46](#)). Vaak ook wordt de symboolgroep vereenvoudigd of gereduceerd weergegeven,⁸⁷ waarbij de menora als voornaamste onderwerp naar voren komt,⁸⁸ zoals bijvoorbeeld op deze olielampjes van klei ([afb. 47](#)).⁸⁹

Afb. 45

Afb. 47

82 Zie uitgebreid over deze schildering in de catacombe van Villa Torlonia: Zwarts (1935) pp. 24-28. Smith merkt op de menora hier, zoals vaker buiten Palestina, in het centrum staat van de gedecoreerde ruimte. Zie Smith (1957/58) p. 497.

83 Vgl. ook de romeins aandoende joodse sarcofagen (met menora) uit Rome. Zie Wirgin (1964) pp. 102-104 en Plate 24, afb. A en B.

84 Zie [afb. 41](#). Ik ga niet afzonderlijk op deze cultusvoorwerpen in. Zie Zwarts (1935) pp. 50-61 en Goldberg (1967) pp. 238-245.

85 Zie Goldberg (1967) p. 243.

86 Volgens Zwarts wordt in Palestina de toraschrijn altijd gesloten voorgesteld en in de Diaspora steeds geopend. Volgens hem wijst dit op propaganda. Zie Zwarts (1935) p. 50. Vergelijk bijvoorbeeld de afbeelding van de toraschrijn op de romeinse goudglazen ([afb. 45](#)) met die op de mozaïekvloer in Beth Alpha ([afb. 41](#)). Volgens Smith komt de menora als hoofdonderwerp op voorstellingen vaker in de Diaspora voor dan in Palestina, waar de toraschrijn centraler aanwezig is. Zie Smith (1957/58) p. 497.

87 Soms is er ook niet genoeg ruimte beschikbaar om de hele groep af te beelden.

88 Goldberg meent dan ook dat de menora waarschijnlijk oorspronkelijk geen specifiek geloofssymbool was, maar dat het een naar vorentredend deel was van een cultussymboolgroep, dat een omvattende belijdenis tot het jodendom bevatte. Zie Goldberg (1967) p. 245.

89 Volgens Yarden zijn er sterke aanwijzingen dat de internationale verspreiding van de menora begon via voorstellingen op kleilampjes. Zie Yarden (1972) p. 21.

Afb. 48

Naast de meest voor de hand liggende betekenis van de menorah, namelijk dat het functioneert als 'kenteken' van het jodendom,⁹⁰ bestaan er verschillende opvattingen over de daaraan verbonden symboliek.⁹¹ Sommigen menen dat de menorah voornamelijk geldt als belichaming van de wet,⁹² of van de hoop op herstel van het heiligdom,⁹³ anderen menen dat het een messiaans symbool is,⁹⁴ of een symbool van de voortdoring van het leven.⁹⁵ Goodenough benadrukt echter de diepere betekenis van de menorah als het symbool van God.⁹⁶ Bij sommige menoravoorstellingen staan namelijk relevante inscripties. Op de achterzijde van een grafsteen uit Almyrus bijvoorbeeld, staat bij een menorah de Griekse tekst [E]ικ[ών] ἐνορῶ[ντος] Θεου 'beeld van God, die ziet' (zie [afb. 48](#)).⁹⁷ Hier functioneert de menorah blijkbaar als symbool van God zelf.

Op een andere grafsteen staat boven een menorah een Hebreeuwse inscriptie, die waarschijnlijk 'van vuur' betekent (zie [afb. 49](#)).⁹⁸ De menorah, die met haar vuur het grote licht van God is, kan daarmee de aanwezigheid van God

Afb. 50

symboliseren. Ten slotte nog een afbeelding van een gemma, een kleine steen, die de waarde heeft van een talisman ([afb. 50](#)). De betekenis van de mysterieuze letters boven de menorah is nog niet bekend, maar het Griekse woord ΙΑΩ, dat tussen de armen staat, is in het Grieks de Godsnaam.⁹⁹ De aanduiding van Iao in de armen van de menorah bepaalt ook hier weer de menorah als symbool van God.

Afb. 49

90 Wat dit betreft functioneert de menorah net zo in het jodendom als het kruis in het christendom; het duidt iets joods aan. Zie

91 Vgl. ook de verschillende opvattingen verwoord bij Goodenough (1950/51) p. 458-461, Goldberg (1967) pp. 232-234 en Barag (1985) p. 44.

92 Zie Rengstorff (1932) pp. 53-57.

93 Zie Goldberg (1967) pp. 245-246.

94 Zie hierover Barag (1985) p. 46. Volgens hem zou het christendom met hun symbool van Jezus de Messias, (het kruis) de messiaanse symboliek van de menorah versterkt hebben. De menorah werd het symbool van de messias die nog moest komen. Goldberg verwijst op p. 234 ook naar een artikel van Cecil Roth, 'Messianic Symbols in Palestinian Archaeology', in *Palestine Exploration Quarterly* 1955, pp. 151-152.

95 Zie Wirgin (1962) p. 141 en id. (1964) pp. 102-104. Verder kon de menorah met name in graven, een apotropeïsche (bezwerende) functie hebben, namelijk om (net als licht) de demonen en grafrovers op een afstand te houden. Zie Goodenough (1950/51) pp. 460-461.

96 Zie Goodenough (1950/51) p. 467. Vgl. ook Smith (1957/58). Vgl. de paragrafen 5.3.2 en 5.3.3.

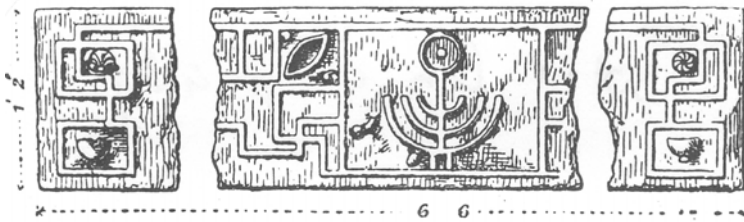
97 Zie Goodenough (1950/51) pp. 461-463.

98 Zie Goodenough (1950/51) p. 463.

99 Ditzelfde geldt waarschijnlijk ook voor het andere Griekse woord tussen de armen, waarvan de laatste vier letters overblijfselen zijn van יהיה, dat vaak als ΠΙΠΙ in Griekse manuscripten staat. Zie Goodenough (1950/51) p. 466.

Ook wil ik in dit verband nog even wijzen op een menora in een reliëfvoorstelling van een synagoge in Nawa (in het huidige Jordanië), waarbij op de centrale as van de menora het (mystieke) teken van het licht staat afgebeeld (afb. 51).¹⁰⁰

Afb. 51

Uit het voorgaande blijkt dat de menora in de eerste eeuwen na Chr. een populair symbool was, vanwege de vele interpretaties die men er aan kon geven. Want de menora kon als symbool van de tegenwoordigheid van

God, tegelijkertijd de bron van het licht, de wet, het leven, de hoop en (messiaanse) verwachting voorstellen, en daarmee is het naar mijn mening het belangrijkste joodse symbool.

¹⁰⁰ Vgl. de paragrafen 4.4 en 5.3.